5 Kronor Posthuset, Sveriges första minnesfrimärke

Inledning med liten historik

Den 27 oktober 1903 invigdes under pompa och ståt det nya posthuset på Vasagatan i Stockholm av generaldirektör Edvard von Krusenstjerna. Poststyrelsens tidigare lokaler vid Rödbodtorget och Lilla Nygatan hade under årens lopp blivit trånga och otidsenliga. Det tog fem år att uppföra den nya ståtliga byggnaden efter arkitekten Ferdinand Bobergs ritningar. Kostnaden, förutom tomtpriset, uppgick till 2,100,000 kronor, ett belopp som togs av postverkets egna överskottsmedel.

I samband med invigningsdagen skulle, enligt tidigare beslut, ett nytt frimärke i valören 5 kronor ges ut. Motivet skulle utgöras av detta nya posthus.

Disposition och bearbetning

Exponatet är traditionellt vars syfte är att visa tillkomsten av Sveriges första minnesfrimärke och högvalör. För att byggnaden skulle komma till sin rätt på frimärket fordrades ett stående motiv i ett nytt format, vilket inte använts tidigare. Framställningen blev därför något annorlunda än för andra samtida frimärken. Exponatet visar olika skeden från produktionen fram till det färdiga märket. Ark och blockenheter har i vissa fall använts för att illustrera och åskådliggöra plåtens läge i tryckpressen, papperets gummering och perforering. Vidare visas vattenmärkesvarianter och tryckavvikelser, ett urval av olika makuleringar, samt några exempel från den postala användningen.

Urval

Målsättningen är att visa objekt av så hög kvalitet som möjligt vilket oftast innebär prakt till lyxstatus enligt SFF:s normer. Även de mycket sällsynta eller unika objekten är i mycket god kvalitet. En positiv omständighet med tanke på att valmöjligheterna för rariteter är ytterst små eller saknas helt.

Sällsynthet

Objektens sällsynthetsgrad är markerad med blå ramlinjer och text. Sällsynta objekt omges av en enkel ram. Mycket sällsynta och unika objekt har dubbla ramar. Ett (e) vid objektet anger att det finns ett intyg eller utlåtande från en expert.

Objekt värda att framhållas

Otandat färgprov i gulgrön färg; enda kända i privat ägo (blad 2).

Stämplat normalprov i par, bara två kända (blad 2).

Stämplat helark plus 20-block som porto för assurerad försändelse. Samtliga exemplar med omvänd krona vilket torde vara unikt (blad 7-8).

Vm-varianterna kronor+KPV och delar av 4 omvända kronor, samt partiellt spegeltryck och dragspel, ytterst sällsynta tryckavvikelser (blad 10-11).

Enda kända försändelsen med 5 kr stämplad första dagen (blad 12).

Paketadresskort blandfrankerat med stora tjänstefrimärken (blad 14).

Unika förslagsritningar till landstormsövertryck på 5 kr posthuset av generalkonsul Harry Wennberg och professor Olle Hjortzberg (blad 16).

Sällsynta provtryck, varianter och vattenmärken på 5 kr landstorm (blad 16).

Egen forskning

Genom undersökningar av framförallt helarkens baksidor har arbetsgången för märkenas tryckning, gummering, arkdelning och perforering kunnat fastslås. Arkivforskning på riksarkiven i Arninge och Marieberg samt studium av material på Postmuseum har gett många svar om framställningen, leveransdata och den tryckta upplagan.

Innehåll **Blad**

Introduktion, plan för exponatet	1
Bakgrund och provtryck	2
Det utgivna märket och postens cirkulär	3
Produktionsteknik	4
Det tryckta arket	5-6
Varianter	7-11
Utgivningsdagen och Posthusets invigning 27/10 1903	12
Användningsperiod och typer av makuleringar	13
Användningar på försändelse	14-15
Övertryck till Landstormen	16

Viktiga källor:

Falk, Mattson, *"Oscarsperiodens frimärken 1885—1911"*, Filatelihandboken A:3, SFF, 1985.

Kungliga Generalpoststyrelsen 1903, *"Minnesskrift vid invigningen af nya Posthuset i Stockholm år 1903 del II och III"*.

Postmuseum Stockholm, utställt material med förslagsteckningar, provtryck och historik.

Riksarkivet i Arninge, *"Frimärksförrådets koncepter"*.

Riksarkivet i Marieberg, *"Arbetsjournal 1902-1906"*.

Ett varmt tack till Tobias Rein för all hjälp med exponatets design.

Bakgrund och provtryck

År 1902 genomförde Generalpoststyrelsen under 10 dagar en undersökning av postmängden i alla distrikt. Avsikten var att få klarhet i hur många försändelser som krävde ett porto av 5 kronor eller mer. Resultatet blev att man såg starka skäl att införa ett frimärke i den då mycket höga valören 5 kronor. De flesta arbetande människor i landet hade vid förra sekelskiftet en timlön runt 50 öre.

Från intendenten för frimärksförrådet kom ett förslag att märkena skulle tillverkas i ett nytt format – de skulle ha samma bredd men dubbel höjd mot de hittills utgivna. Dessutom bestämdes att frimärket skulle utges på invigningsdagen av det nya posthuset vid Vasagatan, och att motivet skulle utgöras av detta jugendinspirerade posthus.

Ferdinand Boberg (1860–1946)
Posthusets arkitekt, som även designat 5-kronorsmärket

Färgprov i gulgrön färg
Enda kända i privat ägo (e)
Proveniens: G. Hammarlund, S. E. Beckeman

Paul Wilcke (född 1864)
har utfört gravyren

Otandat normalprov i den godkända färgen, mörkblå
Blockenheter av ostämplade normalprov är sällsynta (e)

Normalprov, stämplat
Två stämplade par kända (e)
Proveniens: S. E. Beckeman

I Postmuseum finns fem förslagsteckningar bevarade. Det godkända förslaget som användes som förlaga till originalgravyren finns dock inte bevarat. Förslaget utfördes av ingen mindre än Centralposthusets mycket kände arkitekt Ferdinand Boberg. Paul Wilcke, gravör på AB Jacob Bagges Söner sedan 1899, har graverat frimärket.

Fyra färgprover (grönt, gulgrönt, violett och mörkblått) togs från originalgravyren och presenterades för Poststyrelsen våren 1903. Den 29 maj godkändes färgen mörkblå. Proven finns på Postmuseum.

Normalprov är exemplar från otandade fullgoda ark som begärdes in av Poststyrelsen som mall och referensark. Fyra normalark framställdes då hela upplagan trycktes i slutet på juli 1903.

Det utgivna märket och postens cirkulär

Det utgivna märket

Påtryck SPECIMEN,
utfört av Natal Post Office
Ett fåtal SPECIMEN kända (e)
(även omvänt vm)

Frimärket är tryckt i blå färg (miloriblått). Den utsökt vackra och skickligt utförda gravyren med varierande djup ger intryck av att märket är framställt i både ljus och mörkblå färg. Svagt varierade färgstyrkor förekommer dock vilket kan förklaras av en fluktuerande infärgning.

Utdrag ur postens cirkulär (kopia)

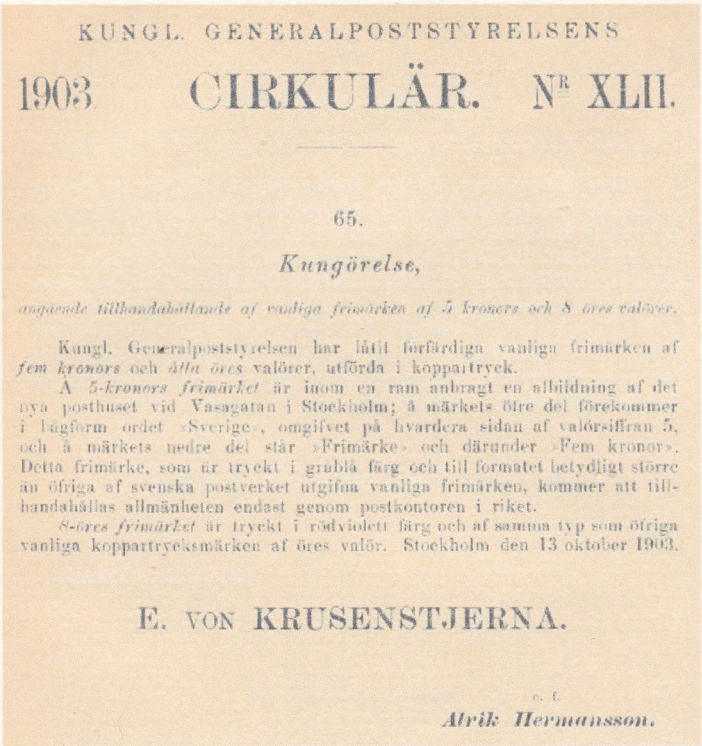

KUNGL. GENERALPOSTSTYRELSENS

1903. CIRKULÄR. Nr XLII.

65.

Kungörelse,

angående tillhandahållande af vanliga frimärken af 5 kronors och 8 öres valörer.

Kungl. Generalpoststyrelsen har låtit förfärdiga vanliga frimärken af *fem kronors* och *åtta öres* valörer, utförda i koppartryck.

A *5-kronors frimärket* är inom en ram anbragt en afbildning af det nya posthuset vid Vasagatan i Stockholm; å märkets öfre del förekommer i bågform ordet »Sverige», omgifvet på hvardera sidan af valörsiffran 5, och å märkets nedre del står »Frimärke» och därunder »Fem kronor». Detta frimärke, som är tryckt i grablå färg och till formatet betydligt större än öfriga af svenska postverket utgifna vanliga frimärken, kommer att tillhandahållas allmänheten endast genom postkontoren i riket.

8-öres frimärket är tryckt i rödviolett färg och af samma typ som öfriga vanliga koppartrycksmärken af öres valör. Stockholm den 13 oktober 1903.

E. VON KRUSENSTJERNA.

Alrik Hermansson.

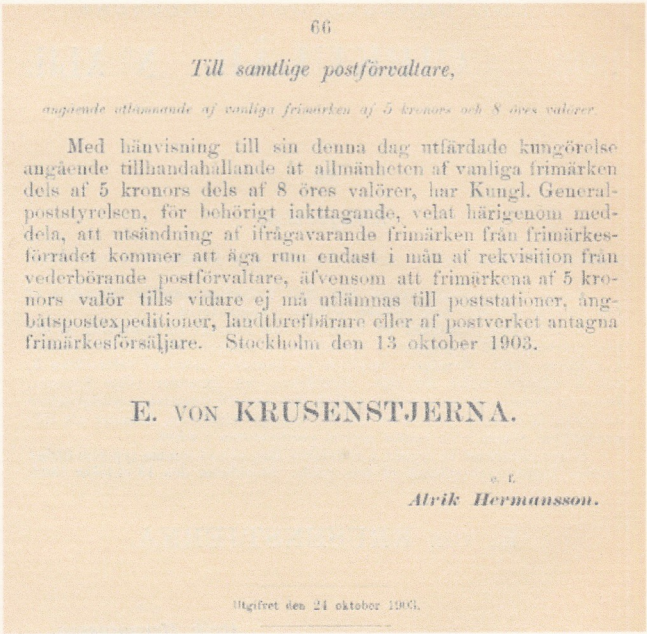

66

Till samtlige postförvaltare,

angående utlämnande af vanliga frimärken af 5 kronors och 8 öres valörer.

Med hänvisning till sin denna dag utfärdade kungörelse angående tillhandahållande åt allmänheten af vanliga frimärken dels af 5 kronors dels af 8 öres valörer, har Kungl. Generalpoststyrelsen, för behörigt iakttagande, velat härigenom meddela, att utsändning af ifrågavarande frimärken från frimärkesförradet kommer att äga rum endast i mån af rekvisition från vederbörande postförvaltare, äfvensom att frimärkena af 5 kronors valör tills vidare ej må utlämnas till poststationer, ångbåtspostexpeditioner, landtbrefbärare eller af postverket antagna frimärkesförsäljare. Stockholm den 13 oktober 1903.

E. VON KRUSENSTJERNA.

Alrik Hermansson.

Utgifvet den 24 oktober 1903.

Cirkulär angående utgivningen av frimärken i valörerna 5 kronor och 8 öre från 24 oktober 1903. Tillgängligheten för 5-kronorsmärket var begränsad till rikets postkontor. 5-kronorsmärken fick inte utlämnas till poststationer, ångbåtsexpeditioner, lantbrevbärare eller av postverket antagna frimärksförsäljare.

Produktionsteknik

Papper och vattenmärken

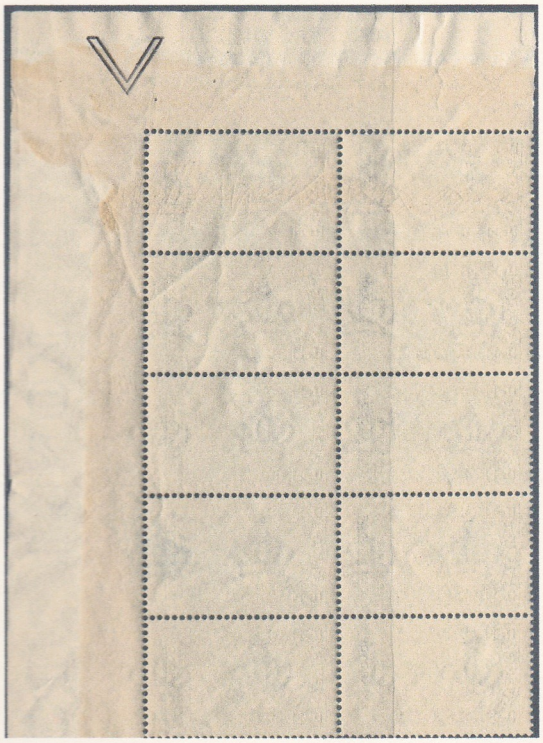

Det maskinframställda papperet kommer från Klippans Pappersbruk. Det är försett med vattenmärke kronor och marginal-vattenmärke KONGL POSTVERKET i samtliga marginaler. Dessutom finns i marginalen ett högt "V" som extra vattenmärke. Frimärkstryckaren var enligt kontraktet ersättningsskyldig för varje oredovisat enkelark med 250 kronor.
Längst ner i höger marginal syns en så kallad tandningsriktlinje (se pilen).

Gummering och perforering

Innan de tryckta dubbelarken delades till enkelark om 50 frimärken gummerades de med gummi arabicum. Efter leverans till frimärksförrådet med sedvanlig kontrollräkning och kvalitetskontroll påbörjades perforeringen. Den utfördes med samma maskin som till tjänstefrimärkena i stort format. Tandningen är 13x13 tänder per 20 mm. Yttermåtten för de båda märkena är lika medan bildytorna skiljer sig. 5-kronorsmärkets marginaler är därför jämförelsevis bredare på kortsidorna och smalare på långsidorna.

Det tryckta arket

Enkelark om 50 frimärken tryckt i koppartryck (djuptryck). Obegagnade ark med intakta marginaler är sällsynta. (e)

Tillverkningen utfördes på AB Jacob Bagges Sedeltryckeri på Bryggaregatan 18 i Stockholm.

Tryckningen gjordes på helark i lilla Marinonitryckpressen. Efter gummeringen delades dessa till enkelark om 50 märken, för att få plats i perforeringsverktyget.

Hela den beställda upplagan om 8000 ark trycktes torsdagen 30 juli 1903. Leveransen till frimärksförrådet på Lilla Nygatan 6 (nuvarande Postmuseum) skedde redan nästkommande tisdag. Vid kontrollräkningen beslutade förrådets förvaltare H. F. Westman att 1211 ark skulle makuleras. Fyra ark sparades som normalprov.

Återstående 6785 ark perforerades på frimärksförrådet varav 500 ark lades i reservlager. All frimärksperforering hade av säkerhetsskäl utförts på frimärksförrådet sedan 1 feb. 1864.

Antal levererade fullgoda exemplar till frimärksförrådets stora förråd var 6285 ark = 314.250 ex. vilket i praktiken blev valörens disponibla upplaga.

Källor:

Leveranskvitto nr 1654 upprättat på frimärksförrådet 4 augusti 1903.

Kassabok 1900-1904 ”Jacob Bagge”.

Makulerat 20-block + helark om 50 märken av 5 kr Posthuset uppklistrade på brunt kontorspapper. Sannolikt har detta objekt utgjort en bilaga till ett adresskort till ett assurerat inrikes paket. Portot, 350 kr, motsvarar ett assuransbelopp på ca 7 miljoner kr (vilket motsvarar ca 348 miljoner kr idag!). Försändelsen har troligen bestått av sedlar eller andra värdepapper. Avsänt Göteborg 1 5/3 1912. **Märkena i både helarket och 20-blocket har omvända vattenmärkeskronor, vilket torde vara unikt.** (e)

Delar av tre omvända kronor

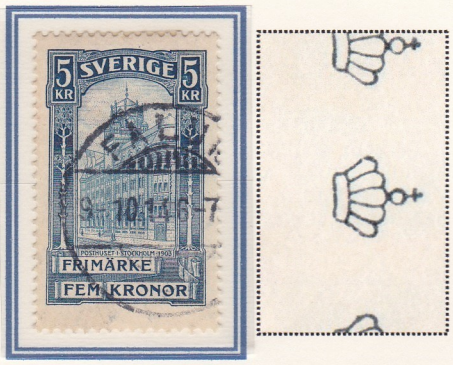

Enda kända exemplaret (e)

Delar av fyra omvända kronor

Enda kända exemplaret (e)

Par med omvänt vattenmärke på adresskort till assurerat paket

Frankerat med 5 kr Posthuset tillsammans med 20 och 50 öre samt 1 kr Gustav V i medaljong. Portosats 14 kr 40 öre: paketporto 75 öre + 2 x 30 öre = 1 kr 35 öre (vikt 7 kg; portoperiod 1/7 1905 - 1/7 1917), asstillägg 13 kr 5 öre. Avsänt Umeå 9/1 1917. Vid denna tidpunkt fanns ännu 5 kr Posthuset kvar i postkassorna i Umeå - man hade ännu inte börjat använda 5 kr Gustav V i medaljong. **5 kr Posthuset med omvänt vattenmärke är sällsynt på försändelse** (Ferdén #054-267-01). (e)

a) Vattenmärke delar av tre kronor

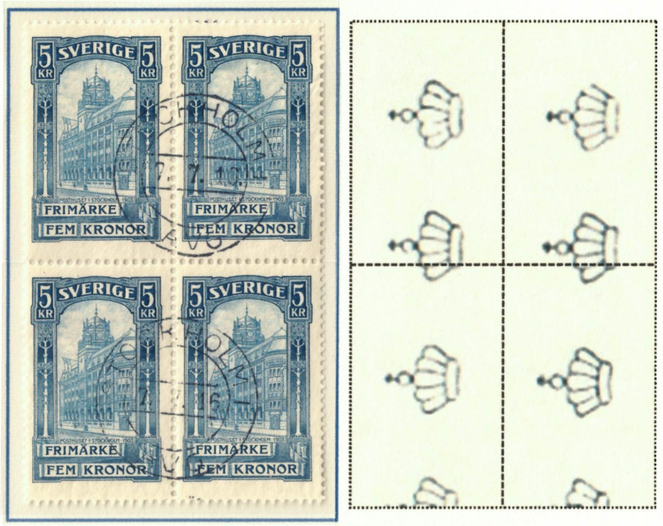

Sällsynt i blockenheter (e)

b) Vattenmärke delar av fyra kronor

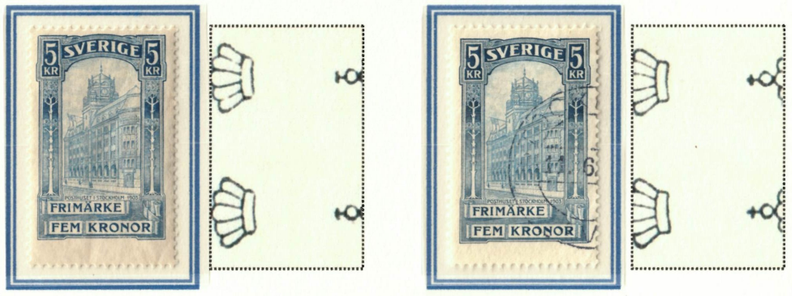

Ett fåtal exemplar kända (e)

c) Vattenmärke delar av två kronor och KPV

Enda kända exemplaret (e)
(position 50 sett från arkets framsida)

Dragspel innan tryckning

Ytterst sällsynt, få kända (e)

Partiellt spegeltryck

Två kända (e)

Pappersveck ("dragspel") bildades om det fuktade och något sladdriga arket låg i veck innan tryckningen. När vecket senare rätades ut framträdde ett otryckt vitt fält. Veck efter tryckningen men innan perforering resulterade i höga eller breda märken eller stora hörn. **Partiellt spegeltryck** på baksidan uppstod om ett ark råkade bli tryckt i vikt format. Den invikta fliken lämnade då cylindern fri för avtryck i motsvarande mån vilket sedan gav ett partiellt spegeltryck på nästa ark som trycktes. Partiellt spegeltryck kunde även uppstå genom att ett ark "färgsmittats" från ett underliggande vikt ark i bunten med färdigtryckta och ej helt torra ark. Tryckavvikelser är synnerligen sällsynta då både övervakningen och efterkontrollen var mer omfattande än brukligt på grund av frimärkets höga valör.

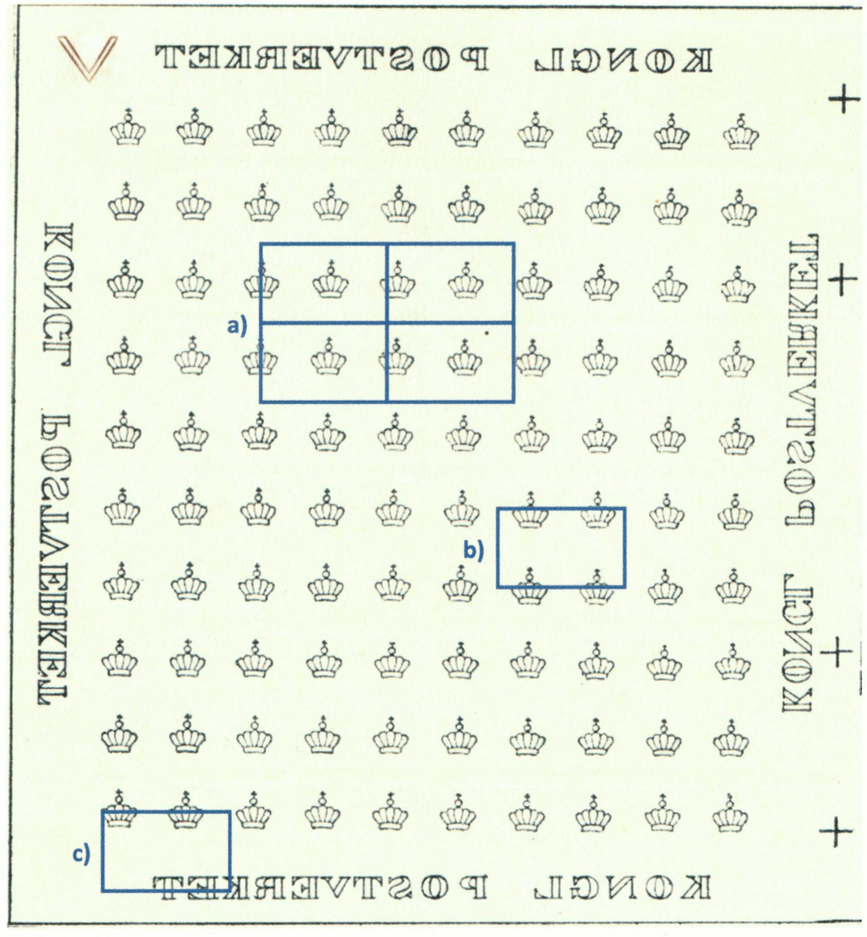

Ett otryckt enkelark sett från papperets baksida.

Frimärksbilderna trycktes i liggande format i 10 vertikala rader med 5 märken på varje rad.

Arkets vattenmärkeskronor var avpassade så att en krona skulle hamna på varje frimärke i normalstorlek. Då 5-kronans liggande format inte upptar två normalstora märkens bredd uppstod förskjutningar av kronorna. Den optimala placeringen var två kronor med kronkorsen vända åt vänster (sett från baksidan av ett rättvänt märke).

Mindre förskjutningar av kronorna är därför mer regel än undantag. Mer sällsynta förskjutningar kan skapa delar av tre kronor på märket. Delar av fyra kronor och marginalvattenmärken är ytterst sällsynta och i vissa fall unika. Samtliga vm-varianter kan även förekomma omvända, dvs med kronkorsen vända åt höger. Arken har då matats in omvänt i tryckpressen.

Kryssen i arkets högra del är framställda som vattenmärken. Deras funktion var att markera var helarket skulle delas till enkelark.

Utgivningsdagen och Posthusets invigning 27/10 1903

”Förstadagsbrev” till London

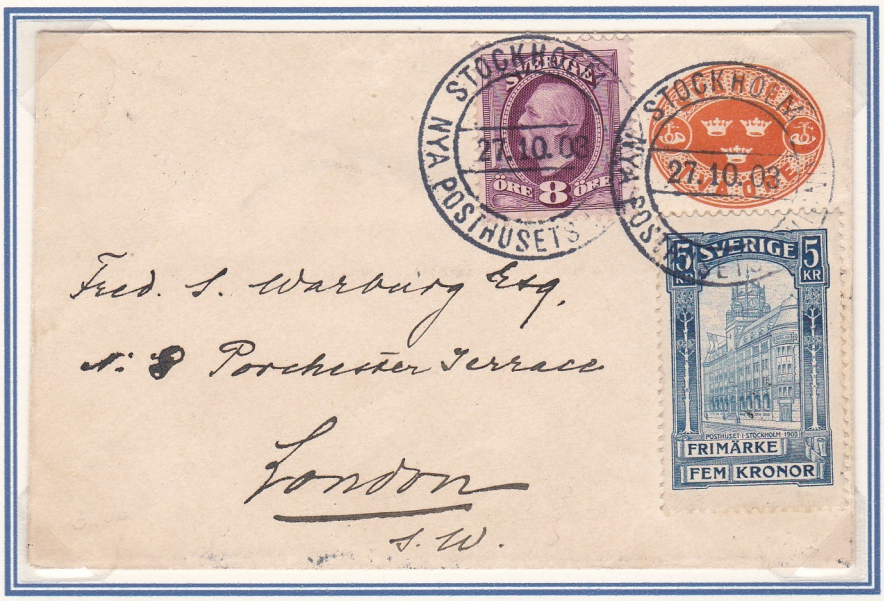

Förstadagsbrev sänt till London med de båda nyutgivna valörerna på ett 2-öres frankokuvert (Fk8). Försändelsen är överfrankerad. Portot till England i första viktklassen var 20 öre. Baksidan har transitstämpel Trelleborg-Sassnitz och ankomststämpel London. Brevet är stämplat med en minnespoststämpel som användes endast invigningsdagen 27/10 1903.

Den enda kända försändelsen stämplad utgivningsdagen. (e)

Vykort från invigningsdagen, med minnespoststämpel

Minnespoststämpeln med texten ”STOCKHOLM NYA POSTHUSETS INVIGNING 27.10.03” är den 11:e i ordningen av SFF förtecknade minnespoststämplar.

Motivet på vykortet visar det nyligen färdigbyggda posthuset, sett från sydväst. Byggnaden utgör ett av de främsta svenska exemplen på jugendarkitektur, med kraftfullt utformad volym där tak och torn har rundade organiskt skulpterade former. Fasaden är indelad i sten- och tegelvåningar med en rik ornamentik och fint utsirade symboler, bland annat speglande postväsendet.

Notera den intressanta handskrivna hälsningen på vykortet.

Användningsperiod och typer av makuleringar

Användningsperiod

Stämplat tredje dagen
Tidigaste kända brukstämpel (e)

4-strip stämplat andra veckan
Avstämplingar från 1903 är sällsynta (e)

5 kr Posthuset sändes ut från frimärksförrådet från den 26 oktober 1903 till den 14 juli 1914. Stämplar från 1903 är sällsynta där endast ett fåtal från utgivningsdagen 27 oktober är kända. Från slutet på 1914 började 5 kronor Gustaf V i medaljong successivt avlösa Posthusfrimärket. Senare avstämplingar förekommer dock. På vissa postkontor fanns Posthusmärken kvar i kassorna ganska länge. Oftast tillämpades principen först in, först ut, vilket innebar att medaljongmärken togs i bruk först efter att Posthusmärkena tagit slut.

Exempel på olika typer av makuleringar

Normalstämpel 14

Normalstämpel 17

Normalstämpel 31

Normalstämpel 33

Normalstämpel 58

Normalstämpel 59

Stämplat
"MAKULERAS"

Tysk ortsstämpel (Berlin)
Sällsynt (e)

Valören användes huvudsakligen på postanvisningar, paketavier och värdeförsändelser. Olika normalstämplar har brukats på valören. Sällsynt förekommer även utländska stämplar och andra typer av makuleringsstämplar. Ovan visas ett urval.

Användningar på försändelse

Blandfrankering med tjänstefrimärken på adresskort till assurerat paket

Frankerat med 5 kr Posthuset tillsammans med 5, 30 och 50 öre samt 1 kr stora tjänste tandning 13. Portosats: paketporto 75 öre + 24 x 30 öre = 7 kr 95 öre (vikt 29 kg; portoperiod 1/7 1905 - 1/7 1917), asstillägg 50 öre + 2 x 20 öre = 90 öre, totalt 8 kr 85 öre. Avsänt Stockholm 16 4/8 1911. **Fyra försändelser blandfrankerade med 5 kr Posthuset och stora tjänste är kända; två av dessa är adresskort till assurerade paket** (Ferdén #054-168). (e) Kopian av baksidan är reducerad till 75% storlek. *Proveniens: G. Hammarlund.*

Användningar på försändelse

Adresskort till eftertaxerat paket till Frankrike

Beskuren kopia av baksidan

Frankerat med 5 kr Posthuset tillsammans med 1 kr Gustav V i medaljong och 2 öre Lilla Riksvapnet. Försändelsen är frankerad med totalt 19 kr 2 öre, vilket var otillräckligt, och den har därför blivit eftertaxerad. Korrekt portosats för ett tariffpaket med vikt 33 kg skulle ha varit 24 kr 92 öre: svenskt viktporto 9 kr 15 öre (75 öre för de inledande 5 kg + 15 öre per halvkilo däröver), svensk-tyskt sjöporto 3 kr 30 öre (5 öre per halvkilo), tyskt viktporto fjärde zonen 890 pfennig = 8 kr 1 öre (50 pf för de inledande 5 kg och 30 pf per kilo däröver), samt belgiskt-franskt viktporto 495 pf = 4 kr 46 öre. Avsänt Upsala 21/10 1912, via Malmö 22/10 och Berlin 23/10. **Tre paket-adresskort till Frankrike frankerade med 5 kr Posthuset är kända** (Ferdén #132-300-01). (e)

Övertryck till Landstormen

Förslagsteckningar

Den vänstra utförd av Harry Wennberg, den högra (det godkända förslaget) av Olle Hjortzberg
Bägge förslagsteckningarna är unika (e)
Proveniens: O. Hjortzberg

Påtrycksprov i rött

Två kända (e)
Proveniens: O. Hjortzberg, L. Nilsson

Det utgivna märket

Utgivningsdag 21/12 1916
Upplaga 29.500

Under det första världskriget blev det vanligt i Europa att ge ut frimärken med tilläggsavgift, avsedd för välgörande ändamål. För att hålla kostnaderna nere och förkorta tillverkningstiden påtrycktes även äldre frimärken som 5 kr Posthuset i serien Landstorm II. Märket kostade 5 kronor att köpa, men frankeringsvärdet var bara 10 öre. Prispåslaget var 4,900 %, säkerligen ett världsrekord i sitt slag. Märket kunde användas inrikes t.o.m. 31 augusti 1920.

Varianter av övertrycket och vattenmärket

Övertrycket starkt förskjutet åt höger
Sällsynt (e)

Streck i övre marginalen (position 46)

Vm delar av två kronor och KPV
Enda kända (e)

Landstormsmärket 5 kr på försändelse.

Lokalbrev stämplat UPPSALA 8.1.17. Portot 10 öre motsvarar ett lokalbrev i andra viktklassen.

Landstormsfrimärken ur serie II kunde endast köpas från Centralrådets Distributionsbyrå på Drottninggatan 66 i Stockholm. **Brev med 5 kr är ovanliga. Att betala 5 kronor för ett 10-öres porto var mycket dyrt!** (e)